

Гене́за ринку праці України

Ю. МАРШАВІН,
кандидат історичних наук,
Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України
м. Київ

В статті досліджуються закономірності зародження й еволюції ринків праці в контексті становлення і розвитку ринкової економіки в Європі. Аналізуються особливості й специфіка цього процесу в різні періоди вітчизняної історії, включаючи соціалістичний і сучасний етапи.

В статье исследуются закономерности зарождения и эволюции рынков труда в контексте становления и развития рыночной экономики в Европе. Анализируются особенности и специфика этого процесса в разные периоды отечественной истории, включая социалистический и современный этапы.

This article studies the basic principles of emerging and evolution of labor markets in terms of the development of the market-oriented economy in Europe. The article makes analysis of the specificity of this process in various period of the history of Ukraine, including the socialist and modern phases.

Ключові слова: ринок праці, зайнятість, еволюція, товарно-грошові відносини, робоча сила, залучення до праці, нова економічна політика (неп), воєнний комунізм, безробіття, СРСР, соціалізм, відлига, командно-адміністративні методи, відтворення робочої сили.

Постановка проблеми. Підвищення ефективності функціонування вітчизняного ринку праці сприятиме розв'язанню двох груп фундаментальних проблем: реалізації людиною свого творчого потенціалу, здібностей і таланту та піднесення на цій основі економіки як запоруки зростання добробуту населення, розвитку соціальної сфери. Розробка відповідної стратегії потребує глибокого теоретичного аналізу не лише важливих проблем сьогодення, а й генези ринку праці, рушійних сил його розвитку, винесення уроків із минулого з його здобутками й суперечностями.

Аналіз публікацій, досліджень, в яких започатковано розв'язання проблеми. Вагомий внесок у розробку теорії ринку праці, аналіз його виникнення та еволюції зробили А. Сміт, К. Маркс і Ф. Енгельс, А. Маршалл, Дж. Кейнс. Постійну увагу теоретичним проблемам ринку праці приділяють сучасні вчені, які досліджують різноманітні аспекти його функціонування. Йдеться, зокрема, про праці відомих українських економістів С. Бандура, Т. Заяц, А. Колота, Е. Лібанової, С. Мочерного, Ю. Пахомова, І. Петрової, В. Петюха, О. Устенко, російських учених А. Котляра, Р. Колосової та ін. Проте в економічній науці фактично ще не розглядалися такі методологічні проблеми, як передумови та особливості виникнення ринку праці на українських землях, його функціонування в умовах радянського соціалізму і командно-адміністративних методів управління

сферою прикладання праці та зайнятості, причини їх низької ефективності.

Метою статті є розкриття передумов формування ринку праці на українських землях, закономірностей та особливостей його становлення та еволюції, в тому числі у соціалістичний період нашої історії, розробка пропозицій щодо основних напрямів удосконалення функціонування сучасного ринку праці України.

Виклад основного матеріалу. Передумови формування ринків праці виникли в західних і північних країнах Європи у XVI–XVIII ст. одночасно з руйнацією феодальних держав, первинним накопиченням капіталу, розшаруванням селян та ремісників, розширенням торгівлі і розвитком міст. На українських землях ринки праці почали формуватися ще у XII–XIII ст., коли набули розвитку міста, ремісництво, торгівля. Але цей розвиток на декілька століть було перервано спочатку монголо-татарською навалою, а потім польсько-литовським пануванням. Іноземні загарбники забирали кращих ремісників у неволю¹, руйнували міста, примушували наших предків сплачувати данину. Усе це спричиняло занепад міст і ремісництва, стримувало торгівлю, гальмувало розвиток товарно-грошових відносин. Умови зародження ринку праці в Україні відрізнялися не тільки від західноєвропейських, а й від російських. На менш врожайних землях Росії, як писав М. Туган-Барановський, «поміщикам було вигідно переводити свого кріпака-селянина з панщини на оброк, бо, працюючи вільно на стороні, десь

¹ Їх використовували як фахівців з виготовлення зброї і прикрас або продавали на невільничих ринках.

на фабриці чи в торгівлі або займаючись кустарним промислом, селянин мав змогу платити поміщикові більше, ніж годі, коли він працював би на поміщицькому полі»². В Україні ж, навпаки, врожайні землі давали змогу одержувати від панщини більш високі прибутки. До того ж зубожіння основної маси селян обмежувало споживання промислових товарів, а отже, гальмувало їхнє виробництво. Проте навіть у несприятливих умовах кріпацтва на українських землях, у міру зростання товарності аграрного виробництва, розвитку внутрішньої й зовнішньої торгівлі з XVIII ст. відбувається зародження ринкових відносин у сфері праці. Звільнення у 1816 р. мануфактур від обов'язкових поставок у державну скарбницю і надання права на вільну торгівлю стимулювало розвиток приватного підприємництва. У 1830-х роках на українських землях почався промисловий переворот³. Це прискорило розвиток мануфактурного виробництва — підприємства починають створювати купці, а в умовах запорізької України — козацька знать.

Аналіз свідчить, що цей процес завершується формуванням ринків праці після того, як в умовах систематичних товарно-грошових відносин і суспільного поділу праці з'являються:

➤ дві великі групи людей (соціальні класи) — ті, хто має засоби виробництва і обігові кошти, здібності до підприємництва, і ті, хто не має інших джерел існування, крім доходу від продажу своєї робочої сили;

➤ юридична і фактична свобода зазначених груп людей (класів) щодо участі у трудових відносинах, виходячи з власних міркувань: у носіїв робочої сили — можливість вільно розпоряджатися нею, в тому числі й продавати, а в підприємців — вільно вести бізнес і наймати працівників.

Так сталося після буржуазних революцій у Європі, війни за незалежність у США, скасування кріпосного права в Росії у 1861 р. В останньому випадку було встановлено високі викупні платежі за землею, що сприяло інтенсивному розширенню селянства⁴ і перетворило більшість із них на найманих працівників. Поява численної армії незаможних людей, великих мануфактурних підприємств, наявність величезних природних багатств спричинили вибуховий розвиток промисловості на українських землях. В останній чверті XIX ст. сформувались

місткі ринки праці у Донецькому і Криворізькому басейнах, а також в Одесі і Харкові, Таврійській та Катеринославській губерніях. Багато робітників залучалося на підприємства металургійної, кам'яновугільної, залізорудної, машинобудівної, цукрової галузей промисловості. Напередодні Першої світової війни розвитку ринку праці сприяли подальше розширення селянства в результаті столипінської аграрної реформи 1906 р. і бурхливе піднесення промисловості.

Соціалістична революція 1917 р. і громадянська війна перервали природний процес еволюції вітчизняного ринку праці. У соціалістичний період можна виокремити декілька принципово різних за змістом етапів еволюції сфер праці і зайнятості.

Перший етап пов'язаний із так званим військовим комунізмом, спробою реалізувати в чистому вигляді марксистську концепцію соціалізму, перш за все у сферах зайнятості і праці. Аналіз показує, що більшовики прагнули відмовитися від ринкової парадигми праці з її вільним розвитком на основі добровільності й свободи вибору на користь планової централізації.

Ця стратегія ґрунтувалася на теоретичному постулаті К. Маркса, який пов'язував перетворення робочої сили у товар із набуттям товарними відносинами загального характеру. Він зазначав, що в умовах товарного господарства особиста свобода безпосереднього виробника і його відокремлення від засобів виробництва перетворюють людську здатність до праці у товар. Вважалося, що після ліквідації капіталістичного способу виробництва «усувається відчуженість речових і особистого факторів виробництва, у результаті чого робоча сила втрачає товарний характер»⁵, а праця окремих трудящих стає частиною суспільної праці і має безпосередньо суспільний характер. Виходячи з цього, радянські марксистки вважали, що з ліквідацією товарного виробництва і робоча сила перестає бути товаром.

У 1918–1920 рр. було проголошено загальнообов'язковість праці за принципом «хто не працює — той не їсть»; встановлювалася загальна трудова повинність⁶. У цей період спостерігається різке падіння продуктивності праці, масові порушення трудової дисципліни, ухилення від роботи. Більшовики пояснювали це тим, що серед робітничого класу є несвідомі елементи із дрібнобуржуазними пережитками.

²Туган-Барановський М. І. Політична економія. Курс популярний / М. І. Туган-Барановський. — К.: Наук. думка, 1994. — С. 71.

³Із цього питання є декілька точок зору. Так, академік С. Г. Струмлін вважав, що промисловий переворот у Росії відбувся у дореформений період. На думку деяких учених, він почався в дореформений період, прискорив кризу кріпосної системи, але повністю розгорнувся й завершився вже після реформи 1861 р., на думку інших, він почався у першій половині XVIII ст. і завершився в останній чверті XIX ст.

⁴Близько 22 тис. селян України втратили землю взагалі; до 100 тис. одержали наділи площею до однієї десятини на душу; 1,6 млн — від однієї до трьох десятин.

⁵Маркс К. Капітал // К. Маркс, Ф. Енгельс. Соч. — 2-е изд. — Т. 24. — С. 10.

Спочатку як виховний захід для трудящих вони запровадили дисциплінарні товариські суди, а з часом — спеціальні промислові суди. Але ці заходи не могли істотно змінити ситуацію, оскільки основною її причиною було скасування товарно-грошових відносин, руйнація економічних методів стимулювання праці й упровадження зрівняльного підходу до її оплати⁷. У подальшому влада бере курс на посилення позаекономічного примусу людей до праці аж до тюремного ув'язнення порушників і нероб.

Проте ці заходи також не дали потрібного результату, тому більшовицький уряд був змушений застосувати репресивні методи, позичені із військової практики. Найближчий соратник В. Леніна Л. Троцький взагалі пропонував у 1920 р. створити «трудова армія», в котрій кожен працездатний громадянин мав вважатися «солдатом праці»⁸, а отже, працювати й робити те, що вважає за потрібне держава та влада, тобто перетворити всю країну у своєрідний концентраційний табір. І хоча в Україні масштаби примусової праці були набагато менші, ніж в інших районах Росії, усе ж під час проведення трудових мобілізацій⁹ тих, хто ухилявся, визнавали дезертирами, арештовували, віддавали до суду, направляли до таборів примусових робіт.

Насильницьке залучення до праці, прикріплення працівників до підприємств і обмеження вибору ними місця роботи, як і загалом військовий комунізм, у радянській науковій і навчальній літературі протягом тривалого часу розглядалися як виняткові й тимчасові заходи, пов'язані з громадянською війною і військовою інтервенцією. Частково такі аргументи можна сприйняти, проте головним, на нашу думку, є намагання більшовиків реалізувати марксистську концепцію усупільнення праці, відповідно до якої в умовах соціалізму вільні люди працюють спільними засобами виробництва за єдиним планом і планомірно витрачають свою індивідуальну робочу силу як одну суспільну робочу силу¹⁰.

На домінування в умовах соціалізму позаекономічних відносин у сфері праці звертав увагу один із головних ідеологів більшовицької партії М. Бухарін. Він писав: «Воєнний комунізм мислився нами не як «воєнний», тобто придатний тільки для певного періоду громадянської війни, а як універсальна, всезагальна і, так би мовити, «нормальна» форма економічної політики пролетаріату, який перемиг»¹¹.

Реалізація такої моделі організації праці під час воєнного комунізму разом з іншими причинами призвели до глибокої соціально-економічної кризи, тому у 1921 р. радянському уряду довелося перейти до нової економічної політики (неп), стрижнем якої стало хоч і обмежене, але відродження приватного підприємництва, товарно-грошових і ринкових відносин у сфері праці.

Період неп — другий етап еволюції сфер зайнятості і праці: скасували трудову мобілізацію та повинність, прикріплення працівників до підприємств, ліквідували обмеження на переміщення робітників та службовців. У сфері праці замість карткової зрівнялівки відновили грошову оплату праці, запровадили тарифи заробітної плати тощо. Легалізація безробіття спричинила відродження бірж праці. Проте навіть у цей період влада виявилася неспроможною зовсім відмовитись від марксистської концепції усупільнення й управління працею. Зокрема, до 1925 р. біржі праці мали виключне право на працевлаштування: без їхнього направлення роботодавці не мали права прийняти когось на роботу. Але в цілому під час неп сфери праці та зайнятості розвивалися в ринковому напрямі, що стало найважливішим чинником відродження народного господарства й економічного піднесення. У 1926 р. досягла довоєнного рівня велика промисловість, а в 1927 р. — дрібна (стосовно заробітної плати і скорочення безробіття).

Ця дійсність, зокрема вільне наймання на роботу, оплата праці грошима, примусила частину першого покоління радянських політекономів, не відмовляючись від марксистських догм, розмежувати відносини купівлі-продажу робочої сили на товарно-капіталістичні і просто товарні в умовах соціалізму. В останньому випадку робоча сила, хоча й залишається товаром, «але не таким, як за капіталізму», оскільки вони вважали, що її покупцем є не окремий капіталіст, а все суспільство.

Реалізація плану будівництва соціалізму, зокрема широкомасштабна і швидка індустріалізація, колективізація сільського господарства, не могла відбутися без встановлення тоталітарної політичної системи, ліквідації ринкових соціально-економічних відносин у всіх сферах, у тому числі у сферах праці й зайнятості. Принципово заперечуючи відродження ринкових відносин, більшовики напри-

⁷ У 1920 р. «Загальним положенням про тарифи» були введені єдині умови найму та оплати праці для всіх підприємств, організацій та установ.

⁸ Не випадково Л. Троцький у першому радянському уряді одночасно очолював наркомати військових справ і праці.

⁹ Протягом 1919-1920 рр. проводилися трудові мобілізації на дійсну технічну службу залізничників, спеціалістів-гірників, службовців військових заводів, паливного господарства, а також представників різних професій для відновлення промисловості Донбасу та у склад 30-тисячної трудової армії для заготівлі продовольства, видобутку палива, забезпечення промисловості робочою силою.

¹⁰ Маркс К. Капітал // К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. — 2-е изд. — Т. 23. — С. 175.

¹¹ Бухарин Н. И. О ликвидации нашего дня / Н. И. Бухарин // Большевик. — 1924. — № 2. — С. 4.

кінці 1920-х рр. поступово згортають неп, проводять націоналізацію приватних і змішаних підприємств, повертаються до моделі розподільчого соціалізму. Індустріалізація радянської економіки супроводжувалася масштабним промисловим будівництвом і потребувала великої кількості додаткових робітників, лави яких масово поповнювали селяни, які тікали від розкуркулювання і колективізації. Проте скасування госпрозрахунку, зрівнялівка в оплаті праці, низька кваліфікація і висока плінність кадрів стали причиною низької продуктивності праці, що створювало ілюзію нестачі (дефіциту) робочої сили. Ентузіазм народу, передусім молоді, властивий усім країнам в епоху соціальних революцій, не зміг замінити ринкову мотивацію до праці. Вихід із ситуації влада бачила в посиленні примусу до праці, поверненні до практики воєнного комунізму.

На межі 1929–1930 рр. розпочався третій етап еволюції сфер зайнятості і праці, який можна назвати «десятиріччям соціалістичного закріпачення праці». У 1929 р. на підприємствах вводяться товариські суди, адміністрації надається право самостійно застосовувати санкції до порушників трудової дисципліни. Працівники закріплювалися за підприємствами до кінця п'ятирічки, за будівельними організаціями — до закінчення будівництва. У разі звільнення з роботи їх знімали з продовольчого постачання, виселяли з бараків, позбавляли спецодягу. Місцеві органи Наркомату праці виявляли «трудоу дезертирів», «літунів», «рвачів» і позбавляли їх права на одержання роботи на півроку, а виїзні товариські суди засуджували до примусових робіт. Панування адміністративно-примусових засобів у сферах праці й зайнятості разом з великими потребами в робочій силі для будівництва промислових гігантів спричинило у 1930 р. ліквідацію бірж праці¹² шляхом реорганізації їх у територіальні відділи кадрів.

У 1939 р. був встановлений порядок, відповідно до якого за три запізнення на роботу протягом місяця працівник підлягав звільненню з підприємства. Якщо він не працевлаштувався надалі, його направляли на примусові роботи або заслання. У 1940 р. встановлюється семиденний 56-годинний робочий тиждень, скасовується право працівника на звільнення з роботи за власним бажанням. За «самовільне залишення робочого місця» людину засуджували на 4-місячне ув'язнення. За запізнення на роботу більш ніж на 20 хвилин, прогули й відмову від участі в понаднормових роботах працівників карали

виправною працею за місцем роботи терміном до 6 місяців з утриманням 25% заробітної плати. Навіть набір до ремісничих і залізничних училищ був воєнізований і здійснювався сільрадами як призов (мобілізація).

У радянській історіографії ця практика повернення до примусової праці пояснювалася необхідністю підготовки до війни. Але автор переконаний, що вона повністю відповідає більшовицькому трактуванню марксистської концепції суспільного розвитку за соціалізму. Адже 70-річний досвід радянської економіки свідчить, що ігнорування певним чином економічних методів на користь адміністративного примусу до праці є абсолютно природним для соціалізму. Жорсткі заходи примусу до праці, встановлені у 1930-х рр., застосовувалися в Радянському Союзі аж до середини 1950-х рр.

Лише після смерті Сталіна в СРСР починається четвертий етап еволюції сфер праці і зайнятості (так звана «відлига»), який характеризується поверненням до деяких елементів, притаманних ринку праці. З другої половини 1950-х рр. працівники отримали право на звільнення за власним бажанням, можливість самостійно вибирати місце роботи і змінювати його. У 1956 р. було скасовано судову відповідальність за прогули, у 1960 р. — завершено переведення трудящих на 41-годинний робочий тиждень. В середині 1960-х рр. колгоспників, як і їхніх дідусів сто років до того, розкріпачили — нарешті вони отримали право на паспорти і вільний вибір місця проживання. Призов молоді до ПТУ замінився на прийом, і учні професійно-технічних закладів із «державних трудових ресурсів» перейшли в категорію «трудоу резервів».

П'ятий етап еволюції сфери праці і зайнятості відбувається у 1970–1980-х рр., у період так званого розвинутого соціалізму. Незважаючи на певні суперечності, значно розширюються можливості працівників щодо вибору і зміни місця роботи, посилюється роль економічних стимулів, що дає підстави казати про поширення ринкових механізмів у цих сферах.

Однак вчені-марксистки всупереч реальності вважали, що в міру розвитку соціалізму навіть ці залишки ринку праці поступово відмиратимуть. Панівною стала концепція повної несумісності ринку праці і соціалізму. Проте ця концепція ґрунтувалася не на аналізі фактів та їхньому узагальненні, а на абстрактних висновках з ретельним звірянням відповідності їх певним положенням марксизму¹³.

¹² Офіційно це мало вигляд закриття бірж праці у зв'язку з ліквідацією безробіття. У святковому випуску газети «Правда», присвяченому 13-ій річниці Жовтневої революції, писалося: «Пролетаріат СРСР в союзі з трудящимся крест'янством, разбивая в ожесточенной борьбе классовых врагов и их подголосков, добился полной ликвидации безработицы».

¹³ Прикладом може бути бурхлива негативна реакція вітчизняних суспільствознавців на межі 1960–1970-х рр. на думку Ю. М. Пахомова, що робоча сила при соціалізмі залишається товаром.

Порівняймо радянську практику з ознаками, що притаманні ринку праці. У вітчизняній науковій літературі до фундаментальних ознак ринку праці прийнято відносити такі:

- наявність класу людей, головним джерелом доходу яких є продаж власної робочої сили; можливість носіїв робочої сили вільно розпоряджатися нею, в тому числі й продавати її, отримуючи заробітну плату, добровільно на основі врахування власної вигоди вибирати сферу праці й місце роботи;

- наявність виробництв, що використовують найману працю;

- свобода дій продавців і покупців, що при здійсненні угод купівлі-продажу робочої сили керуються особистою вигодою;

- формування ціни робочої сили, розподіл працівників між галузями й підприємствами перш за все під впливом співвідношення попиту і пропозиції на неї.

Наявність перших двох ознак у принципі не заперечувалась ні в науці, ні в ідеологічних постулатах КПСР: для робітничого класу, незважаючи на можливість використовувати досить розвинені суспільні фонди споживання, головним засобом життя була заробітна плата. Численні радянські підприємства вільно наймали працівників, а останні — вільно влаштовувалися на роботу. Державні й кооперативні підприємства у трудових правовідносинах були досить самостійними економічними суб'єктами. Вони укладали трудові договори, виплачували зарплату, мали від імені держави певні соціально-економічні зобов'язання перед працівниками.

Прихильники марксизму, заперечуючи наявність в умовах пізнього соціалізму багатьох ознак ринку праці, посилалися на твердження Маркса, що при соціалізмі люди не продають свою працю, а передають її суспільству. Ця ідеологічна догма набула панівного, безальтернативного характеру і була закріплена в основному підручнику з політекономії для вищих навчальних закладів 1980-х рр. У ньому вказувалося, що «робоча сила при соціалізмі втрачає характер товару і проявляється у своїй природній якості як сукупність фізичних і духовних здібностей людини...»¹⁴.

Проаналізуємо, на яких умовах реально відбувалося поєднання робочої сили і засобів виробництва, «передавали» чи продавали працівники свою працю. Наша думка ґрунтується на тому, що, оскільки вони за свою працю отримували зарплату, розмір якої визначався трудовим договором, це спростовує тезу про «безпосередньо суспільний характер» праці, яка «передається» всьому суспільству.

Наступним аргументом прихильників точки зору про відсутність ринку праці в умовах соціалізму висувалося твердження про те, що розподіл робочої сили здійснювався не стихійно, під впливом попиту і пропозиції, а цілеспрямовано, на основі планування. Справді, показники щодо розподілу робочої сили по галузях економіки і регіонах планувалися насамперед через розробку зведених планових балансів трудових ресурсів. Однак в СРСР, як слушно зауважує японський економіст С. Оцу, існувало три форми розподілу робочої сили: державно-директивна, спонукально-мобілізаційна і ринкова¹⁵. Причому держава реально впливала тільки на дві перших, до того ж з певними обмеженнями.

Теоретично вважалося, що, оскільки всі підприємства застосовували єдині підходи до встановлення зарплати на основі тарифних сіток, тарифно-кваліфікаційних довідників, схем посадових окладів та районних коефіцієнтів до зарплати, то механізм попиту і пропозиції через неможливість підприємств впливати на рівень оплати праці в умовах соціалізму не діяв. Але на практиці більшість підприємств для залучення працівників фактично мали можливість самостійно регулювати оплату праці. Це досягалося через встановлення більш високих розрядів, ніж їхні реальні професійні якості або/і нижчих, ніж передбачалося тарифами, норм виробітку, а також через застосовування «приписок» — оплачування робіт, які фактично не виконувалися. Оплата праці конкретних працівників у певних випадках зростала відносно встановленої державою для праці даного виду і кваліфікації. Крім того, підприємства застосовували такі економічні стимули, як першочергове надання безкоштовного житла, путівок до будинків відпочинку і санаторіїв, продаж дефіцитних продуктів харчування і товарів широкого вжитку, автомобілів. Усе це працівник міг одержати в різному обсязі залежно від співвідношення попиту і пропозиції на його робочу силу. «Стихійний» розподіл працівників під впливом дії механізму попиту на робочу силу і її пропозиції охоплював понад 90% всього руху робочої сили.

Отже, з другої половини 1950-х рр. в СРСР у сфері зайнятості з'явилися найважливіші атрибути ринку праці:

- наявність великої кількості конкуруючих між собою роботодавців;

- велика кількість осіб найманої праці, головним джерелом існування яких була зарплата, і які мали досить великі можливості для вибору і зміни місця роботи;

¹⁴ Политическая экономия: учебник для экономических вузов и факультетов. 5-е изд., доп. / под ред. А. М. Румянцев. — М. : Политиздат, 1982. — Т. 2 — С. 175.

¹⁵ Оцу С. Советский рынок труда: Анализ японского специалиста / С. Оцу. — М. : Мысль, 1992. — С. 15.

➤ добровільне укладання договору найму; виплата працівникам заробітної плати.

Реальна ціна робочої сили формувалася під впливом такого ринкового чинника, як попит і пропозиція.

Висновки. Незважаючи на певні, часто принципового характеру, відмінності у змісті розвитку ринків праці в країнах з розвиненими ринковими відносинами і в Україні, все ж спостерігаються спільні риси їх формування і еволюції. Насамперед це паралельність і взаємозалежність розвитку ринку праці і процесів суспільного поділу праці, еволюції засобів виробництва, розвитку техніки, технологій і носіїв робочої сили; зв'язок ринку праці з усіма іншими підсистемами ринку — попитом на товари і послуги, пропозицією факторів виробництва, функціонуванням механізмів конкуренції, ринкового ціноутворення, мотивації тощо.

До відмінностей процесу розвитку ринків праці України і західних країн слід віднести такі. Західні ринки праці розвивалися в основному еволюційним шляхом. Перехід до нового етапу відбувався під впливом накопичення змін у техніці й технологіях, рівні розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Розвиток ринку праці України відбувався перш за все під впливом соціально-політичних факторів і реформ: 1861 р. — скасування кріпосного права; 1917 р. — соціалістична революція; 1921 р. — початок нової економічної політики; 1929–1930 рр. — встановлення тоталітарного політичного режиму, початок індустріалізації і колективізації; середина 1950-х рр. — політична «відлига»; межа 1980–1990-х рр. — «перебудова», демократизація, здобуття незалежності.

Соціалістичний період розвитку сфер зайнятості і праці в Україні був занадто складним і суперечливим. Влада намагалася штучно, всупереч стихійній еволюції процесів, звузити, а в певні періоди — взагалі скасувати ринкові відносини у сферах зайнятості і праці, що зміцнювало точку зору певних науковців про відсутність ринку праці в умовах соціалізму. Але через зниження продуктивності суспільного виробництва, падіння трудової дисципліни та

поширення неробства влада в різні періоди була змушена розширювати ринкові відносини у сферах праці й зайнятості. Є вагомими аргументами для визнання існування ринку праці в певні періоди соціалістичної доби в Україні: 1920-ті рр. (період непу), друга половина 1950-х — кінець 1980-х рр.

Ринок праці за соціалізму мав багато особливостей і деформацій, що відрізняли його від західних (класичних) моделей. На нього надмірно впливали панування державної власності на засоби виробництва, командно-адміністративні методи управління економікою, тоталітаризм у всіх сферах суспільного життя. Держава, яка водночас була законодавцем і роботодавцем, диктувала правила й умови прийому на роботу, оплати праці, її режиму, що, зокрема, деформувало дію закону попиту і пропозиції. Деформації радянського ринку праці мали місце також через певні обмеження права людини вільно розпоряджатися своєю робочою силою. Аж до 1991 р. праця в Україні, як і загалом в СРСР, мала обов'язковий характер¹⁶, порушення цієї вимоги вважалося підставою для притягнення до кримінальної відповідальності. Діяла також система прописки, введена ще в 1932 р., яка обмежувала право громадян СРСР вибирати місце прикладання праці.

Сучасному ринку праці України через деформування структуру економіки і занепад виробничої сфери на користь посередницько-фінансової характерні деградована система робочих місць, ганебно низька оплата праці, масштабна тіньова зайнятість. В цих умовах пріоритетом всієї економічної політики має стати досягнення продуктивної зайнятості¹⁷. Вона може бути забезпечена шляхом поетапного, послідовного і неконфліктного трансформування сучасних процесів обігу робочої сили. Перш за все — підвищення заробітної плати до рівня, здатного забезпечити розширене відтворення робочої сили. Це посилить мотивацію населення до продуктивної зайнятості та підвищення професійного рівня, дозволить залучити у виробництво нових працівників, знизити зовнішню міграцію, підвищити на цій основі добробут населення.

¹⁶ У радянській Конституції 1977 р. проголошувалося, що сумлінна праця є обов'язком кожного спроможного до праці громадянина, а уникання суспільно-корисної праці несумісне з принципами соціалістичного суспільства.

¹⁷ На нашу думку, продуктивна зайнятість — це така форма організації трудової діяльності зайнятого населення, рівень, обсяги, структура та інші параметри якої забезпечують неухильне зростання продуктивності праці, піднесення добробуту і життєвого рівня населення та прискорення соціально-економічного прогресу суспільства на основі високої мотивації до праці та виробництва висококонкурентної продукції, що має платоспроможний попит.